

Pe urmele relicvelor Bolyai pierdute¹ Vioara lui János Bolyai

Elveszett Bolyai-relikviák nyomában Bolyai János hegedűje

On the trail of the lost Bolyai relics János Bolyai's violin

SZABÓ Péter Gábor

Szegedi Tudományegyetem, Természettudományi és Informatikai Kar, Informatikai Intézet
E-mail: pszabo@inf.u-szeged.hu

Rezumat

Această lucrare a fost elaborată pornind de la două prelegeri ale autorului. Prima dintre ele a avut loc în noiembrie 2023 la Timișoara în cadrul Festivalului de Artă și Știință Bolyai 200 organizat cu ocazia aniversării a 200 de ani de la scrisoarea lui János Bolyai trimisă de la Timișoara tatălui său. Cea de-a doua prelegere a fost prezentată la Szeged (Ungaria) în cadrul Ședinței Festive de Comemorare Bolyai de la Institutul Bolyai al Universității din Szeged. Cercetarea a pornit pe urmele viorii lui János Bolyai, despre care literatura de specialitate presupunea că a fost pierdută cu 120 de ani în urmă. Însă pe baza datelor nou descoperite s-a născut o speranță vagă că această prețioasă relicvă a lui Bolyai ar putea fi redescoperită într-o bună zi. Sperăm că traducerea articolului în limba română poate ajuta în acest sens.

Cuvinte chei: János Bolyai, vioara lui János Bolyai

Abstract

This work was developed starting from the lectures given by the author in November 2023 in Timișoara during the Bolyai 200 Art and Science Festival held on the occasion of the 200th anniversary of János Bolyai's letter written from Temesvár (Timișoara), as well as at the Bolyai Commemorative Festive Meeting at the Bolyai Institute of the University of Szeged. The research started on the trail of János Bolyai's violin, which the literature assumed it was lost 120 years ago. But based on the newly discovered data, a vague hope was born that this precious relic of Bolyai might be rediscovered one day. Hopefully, the Romanian translation can also help with this.

Kivonat

Ez a dolgozat Bolyai János Temesvárról édesapjához írott levelének 200. évfordulója alkalmából a szerzőnek 2023 novemberében Temesvárott a Bolyai 200 Művészeti és tudományos fesztiválon, valamint Szegeden az SZTE TTIK Bolyai Intézetének Bolyai Emlékülésén tartott előadásainak lejegyzése alapján készült. A kutatás Bolyai János hegedűjének eredt a nyomába, amelyről a szakirodalom eddig úgy tudta, hogy 120 éve elveszett. A fellelt újabb adatok alapján azonban halvány remény adódott arra, hogy egyszer talán mégis előkerülhet ez a becses Bolyai-relikvia. Remélhetőleg a román fordítás is segíthet ebben.

Kulcsszavak: Bolyai János, Bolyai János hegedűje

¹ Traducerea articolului: Szabó Péter Gábor: Elveszett Bolyai-relikviák nyomában. Bolyai János hegedűje, *Érintő – Elektronikus Matematikai Lapok*, 2024. március, <https://ematlap.hu/tudomany-tortenet-2024-5/1382-elveszett-bolyai-relikviak-nyomaban>. Lucrarea a fost dedicată istoricului de știință István Gazda cu ocazia împlinirii vârstei de 75 de ani. Traducere realizată de Klára Tóth.

Biblioteca Teleki–Bolyai, Muzeul Bolyai
(foto: autorul)

În Muzeul Bolyai pot fi văzute relicve precum cufărul lui Farkas Bolyai cu care a plecat ca elev, având șase ani și jumătate, trimis de părinții săi să studieze la colegiul din Aiud. Aici pot fi admirate și primele sale picturi în ulei, precum și ceașca de lemn în care colecta cenușa când distrugea colile cu versurile sale. Vizitatorul poate observa că, deși există o vitrină separată pentru János Bolyai, Farkas are mult mai multe relicve în muzeu decât János. Motivul este că, din păcate, din partea lui János nu au rămas prea multe relicve, bunurile sale fiind vândute la licitație sau risipite după moartea sa. Din fericire, o mare parte din manuscrisele sale a supraviețuit.

Deoarece János Bolyai era inginer militar, când a decedat la 27 ianuarie 1860 la Târgu Mureș, comandamentul local al fortului a ordonat ca manuscrisele lui să fie puse în lăzi și duse în cetate. În timpul carierei sale militare János Bolyai a primit de mai multe ori sarcina să evalueze cetăți și diverse clădiri militare. Cu siguranță a fost necesară verificarea după moartea sa a manuscriselor, ca nu cumva să existe printre ele vreun document sau plan care ar fi fost de dorit să nu cadă în mâini nepotrivite.

Moștenirea lui János Bolyai

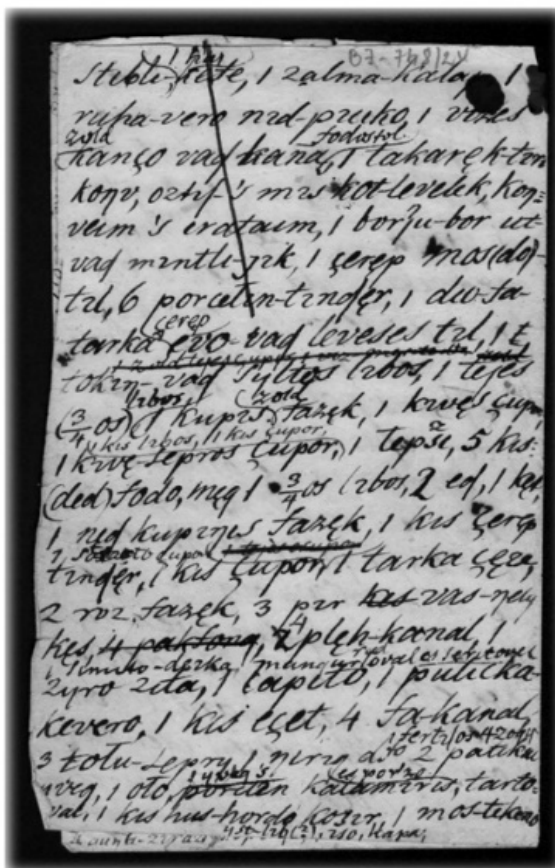
Manuscrisele lui János Bolyai pot fi cercetate de oricine. Documentele originale păstrate la Biblioteca Teleki-Bolyai pot fi consultate nu numai pe microfilm, ci și online, chiar și de acasă, folosind cele mai moderne tehnologii. Este necesar să se mai facă cercetări, deoarece ar putea exista încă comori nedescoperite ale istoriei științei în moștenirea lui Bolyai. Din păcate lucrurile personale ale lui János Bolyai sunt mai puțin cunoscute decât ale lui Farkas Bolyai. Spre deosebire de manuscrisele lui János Bolyai, situația relicvelor sale personale este mai puțin favorabilă: din păcate cunoaștem de-abia câteva obiecte care au aparținut cu certitudine matematicianului.

După moartea lui János Bolyai s-a încercat valorificarea averii sale, obiectele găsite în casă fiind vândute la licitație. Această licitație nu s-a desfășurat ca cele din prezent, deoarece János Bolyai nu era pe atunci atât de celebru precum avea să devină mai târziu. Locuitorii Târgu Mureșului din vremea respectivă îl cunoșteau desigur, dar mai ales pentru talentul său deosebit la vioară, pentru că de-alungul deceniilor participase la mai multe recitaluri în oraș.

Se cunoaște în mare parte ce obiecte din casa lui János Bolyai au fost vândute la licitație, deoarece János ținea un registru al obiectelor sale. Copia unei astfel de liste, întocmită în 1853, poate fi văzută și astăzi la Muzeul Bolyai. Printre diferitele sale ustensile de uz casnic s-au găsit cu siguranță și obiecte ce puteau fi folosite încă, precum linguri de argint, oale, amestecător de mămăligă sau chiar o rășniță de cafea, care au fost vândute în mod cert.

Din perspectiva istoriei științei nu ne supără prea mult că nu mai putem admira amestecătorul de mămăligă al lui János Bolyai, însă ne pare foarte rău pentru dispariția unor obiecte precum

superba șapcă de ofițer, sabia și desigur, prețioasa vioară a lui János Bolyai, pe care Muzeul Bolyai le-ar fi putut fi păstra cu mare cinste.

Inventarul „bunurilor mobile” ale lui János Bolyai din 1853
(Sursă: Biblioteca Teleki-Bolyai)

Vioara lui János Bolyai

János Bolyai a achiziționat o vioară valoroasă pentru 9 galbeni pe vremea când era locotenent, și a rămas atașat de ea până la sfârșitul vieții sale. A avut mare grijă de această vioară, ținând-o într-un toc, având mai multe arcușuri pentru ea. Acestea au fost menționate și în registrul său amintit anterior. După moartea lui János vioara a fost vândută, fiind cumpărată de un comerciant pe nume Demeter Stefani, însă fratele lui János, Gergely Bolyai a răscumpărat-o în curând pentru doi viței de boi.

Precum este cunoscut, János Bolyai era primul născut din prima căsătorie a lui Farkas Bolyai, iar Gergely Bolyai era fiul lui Farkas din a doua căsătorie. Despre Gergely se spune că a fost un muzician excelent, cântând bine la vioară chiar și la o vârstă înaintată, pe când János era considerat drept un virtuoz al viorii. Datorită răscumpărării vioara a revenit în familia Bolyai.

Gergely Bolyai a murit în 1890, adică la 30 de ani după moartea lui János. Vioara a fost moștenită de fiul său, Gáspár Bolyai, care însă nu a păstrat instrumentul celebru, ci l-a dat unui avocat din Mediaș ca onorariu pentru serviciile sale juridice.

Știrile din 1903

În ziarul *Magyar Polgár* din Cluj a apărut pe 3 martie 1903 un scurt articol despre istoria de până atunci a viorii lui János Bolyai. În acest articol se menționează că avocatul din Mediaș se numea dr. Adolf Klein, respectiv că vioara se află acum la fiul său, Ottó Klein. Acest articol a fost publicat în mai multe organe de presă de pe vremea aceea. A fost preluat încă în aceeași zi la Mediaș de gazeta *Székely Lapok*, iar trei zile mai târziu la Sfântu Gheorghe de gazeta *Székely Nemzet*. Interesant este faptul că la Budapesta a fost publicat ceva mai devreme în *Budapesti Hirlap*

și *Pesti Napló*. Merită să menționăm aici în mod special că lângă numele lui dr. Adolf Klein în *Budapesti Hírlap* s-a scris și titlul de cavalier!

— **(Bolyai János hegedűje.)** *Bolyai János, a világhírű matematikus, tudvalevőleg kiváló hegedűművész is volt. Hegedűje, mely nemcsak mint ereklye becses, hanem mint hangszer is elsőrendű a maga nemében, székelyudvarhelyi levelezőnk tudósítása szerint most Medgyesen Klein Adolf dr. lovag fiának, Klein Ottónak birtokában van. A híres hegedű történetét Bolyai Gáspár székelyudvarhelyi lakos, Bolyai János unokaöccse a következőkben beszéli el: Bolyai János hegedűjét hadnagy korában vásárolta kilenc darab cs. és kir. aranyon s egész élete végéig megőrizte. Mikor Bolyai János Marosvásárhelyen meghalt, minden ingóságát s ezek között hegedűjét is eladták. A hegedűt Stefani Demeter kereskedő vásárolta meg s tudósította a vásárról az elhunyt testvéröccsét, Bolyai Gergely főszolgabíró, a ki szintén kitűnő hegedűs volt. Bolyai Gergely bátyja hegedűjét két ökörtinóért cserélte vissza s tőle örökölte azután a hegedűt egyetlen fia, Bolyai Gáspár, a ki ügyvédi honorárium fejében adta azt Klein Adolf dr. medgyesi ügyvédnek.*

Articol din *Budapesti Hírlap*, publicat pe 21 februarie 1903
(Sursă: *Budapesti Hírlap*)

Au trecut ani și decenii, iar în 1971 a apărut cartea muzicologului István Lakatos, intitulată *Zenetörténeti írások* (Scrieri din istoria muzicii), care conținea un capitol special despre relația celor doi Bolyai cu muzica. În acest volum putem citi și despre istoria viorii lui János Bolyai, însă doar atât, cât am găsit și în articolul din 1903. Câțiva ani mai târziu, în 1975 a apărut cartea muzicologului András Benkő, intitulată *A Bolyaiak zeneelmélete* (Teoria muzicală a celor doi Bolyai), în care autorul amintește de asemenea vioara lui János. Dar și în această carte apar doar informațiile din articolul din 1903. Autorul a încheiat această secțiune menționând că după 1903 vioara a dispărut.

În 2003, cu ocazia aniversării a 200 de ani de la nașterea lui János Bolyai a fost publicat la Târgu Mureș volumul intitulat *A tér úttörője (Pionierul spațiului)*, care cuprinde și studiul lui Róbert Oláh-Gál despre soarta viorii lui János. Dar și în acest studiu regăsim doar cele din articolul apărut în 1903. În 2017 a apărut în ziarul *Népújság* din Târgu Mureș un articol al istoricului de artă Mihály Sebestyén, intitulat *A hegedű utóélete* (Viața de apoi a viorii). În acesta, după republicarea articolului din *Székely Lapok* autorul menționează deasemenea că de atunci vioara a dispărut.

O greșeală deranjantă

Ar putea fi amuzant că aparent cercetarea viorii lui János Bolyai s-a oprit pentru mai mult de o sută de ani, deoarece chiar și cercetătorii care s-au ocupat de subiect au repetat în continuu cele publicate în articolul din 1903. Probabil că motivul acestei stagnări a fost o eroare în articolul din 1903, deoarece avocatul și fiul său nu se numeau Klein! Se prea poate că jurnalistul din vremea respectivă a înțeles greșit numele, și de atunci cercetătorii au repetat această greșeală, timp de peste o sută de ani.

În primăvara anului 2023 a apărut pe un site popular de genealogie anunțul funerar al dr. Adolf Kein [!], avocat din Mediaș, cavalier al Ordinului Franz Joseph. În certificatul de deces din 1913 sunt enumerate membrii familiei avocatului decedat. Pe baza acestei liste se poate identifica cu certitudine că este vorba despre acel avocat, adică dr. Adolf Kein – și nu dr. Adolf Klein! –, care a ajuns în posesia viorii lui János.

Desigur, cititorul ar putea să-și pună întrebarea de unde știe autorul acestor rânduri că numele avocatului a fost publicat greșit în 1903.

O sursă autentică

În anul 1982 săptămânalul bucureștean *A Hét* (Săptămâna) a publicat scrisoarea unui cititor, László Horváth, inginer șef pensionat al fabricii de zahăr de la Târgu Mureș. Bunica din partea mamei a acestuia era sora lui Adolf Kein, avocatul din Mediaș, la care a ajuns vioara lui János. După moartea lui Adolf Kein vioara a fost moștenită de fiica sa, Leona Kein. Aceasta, după ce a studiat muzica la Budapesta și la Viena, s-a angajat ca profesoară de muzică la Târgu Mureș și a locuit împreună cu mama inginerului pe strada Sámuel Kőteles.

Leona Kein a murit în 1934 la Târgu Mureș, și a fost înmormântată la Mediaș. Vioara a fost moștenită de sora ei, Mariette Kein, căsătorită cu Károly Pfundtner. Astfel vioara lui János Bolyai a trecut la familia Pfundtner. După moartea lui Mariette vioara prețioasă a fost moștenită de fiica sa, Marietta Pfundtner, care locuia la Timișoara. László Horváth spera pe atunci că luând legătura cu membrii familiei Pfundtner ar putea obține mai multe informații despre vioară. El ar fi dorit să-l contacteze în special pe Károly Pfundtner, fratele lui Marietta, care lucra ca inginer la Budapesta.

Am urmat și eu această pistă, dar s-a dovedit că realizarea acestei întâlniri ar fi fost o sarcină imposibilă chiar și în anii '80, deoarece persoana căutată a murit în anii '60. (Am găsit înregistrarea decesului.)

În timpul cercetării am avut parte de o surpriză, când a ieșit la iveală că în 1938 un istoric al matematicii a vizitat Timișoara pentru a examina mai îndeaproape vioara lui János Bolyai. Istoricul se numea József Jelitai, iar ceea ce a observat când a luat vioara în mână a fost deosebit de interesant. Înainte de a vă spune ce a văzut, merită să explorăm o altă pistă a cercetării.

Imagini cu o vioară

La Biblioteca Teleki-Bolyai din Târgu Mureș există o fotografie care de obicei este prezentată ca înfățișând vioara lui János Bolyai. Am avut privilegiul să primesc o copie a acestei fotografii de la colegii de la Biblioteca Teleki-Bolyai și să o studiez mai îndeaproape. În același timp am găsit o altă sursă importantă. După cum știm, Târgu Mureșul nu este singurul centru al cercetărilor legate de Bolyai. Astfel de activități au loc și la Budapesta. Biblioteca Manuscriselor Academiei Maghiare de Științe găzduiește o colecție valoroasă de materiale Bolyai, inclusiv ceea ce se numește „colecția Hints”.

Fotografia vioarei lui János Bolyai (?)
(Sursă: Biblioteca Teleki-Bolyai, Muzeul Bolyai)

Elek Hints senior, medic primar și director al spitalului din Târgu Mureș și János Bolyai erau rude. Unul dintre fiii săi, Elek junior, a devenit deasemenea medic, și a lucrat pentru o perioadă și la

Szeged (Ungaria). Dar Elek mai avea un fiu, Ferenc, care a devenit avocat, și s-a mutat la Balassagyarmat (Ungaria).

În colecția Hints se găsesc mai multe fotografii despre presupusa vioară a lui János Bolyai. De asemenea, se menționează că vioara lui János, aparținând la un moment dat lui Ferenc, s-a pierdut în timpul luptelor din 1945. Această informație deprimantă mi-a dat mult de gândit pentru o perioadă lungă de timp, deoarece a ridicat întrebarea cum ar fi ajuns vioara lui János de la Timișoara la Balassagyarmat. În prezent cred că este probabil să fie vorba de două viori diferite.

Am reușit să deduc din notele colecției Hints că vioara pierdută era de fapt o vioară Leidolff. Lângă numele acestuia se poate observa și o dată din 1850, al cărui an a fost corectat ulterior, acum figurând 1750. Deci aceasta vioară ar putea fi opera lui Johann Christophorus Leidolff, un meșter din Viena. Desigur, rămâne întrebarea de unde știa acest lucru persoana care a făcut însemnarea din colecție. Nu am un răspuns precis la această întrebare. Știu însă, că teoretic ar fi putut afla aruncând o privire în interiorul viorii prin așa-numitul orificiu *f*, unde teoretic ar fi putut vedea o mică etichetă. Asta este însă o informație foarte surprinzătoare! Să vedem de ce.

Un alt meșter

În 1938 la Timișoara vioara lui János Bolyai i-a fost arătată lui József Jelítai. Înainte să ne gândim că l-ar fi păcălit cineva, spunându-i că aceasta este vioara lui János Bolyai, să accepte afirmația ca fiind adevărată doar pentru că persoana respectivă o susține... Nu, nu s-a întâmplat așa! Vioară era însoțită de un document autentificat de un notar public [!], în care Gáspár Bolyai a descris în mod precis că aceasta este singura și adevărata vioară a lui János Bolyai! Dar ce a observat József Jelítai, când a privit prin orificiul *f* al viorii prezentate? El a văzut pe etichetă că vioara este una făcută de Andreas Thier! Pressburg! Pozsony (azi Bratislava)! Ce rezultă din aceasta? Este vorba despre vioara unui alt meșter, deci ar putea fi vorba de două viori diferite.

József Jelítai

(Sursă: *História – Tudósnapár*)

După cunoștințele mele aceste două date nu au fost corelate încă până acum. Ferenc Nagy, istoric al științei, care a scris în articolul său din 1991 apărut în ziarul *Új Szó* din Timișoara despre notițele găsite în moștenirea lui Jelítai, bănuia deja că ar putea fi vorba despre două viori. Cu toate acestea, dacă datele referitoare la cei doi meșteri de viori sunt corecte, adică dacă este posibil ca vioara „Bolyai” să fi fost pierdută la Balassagyarmat, atunci acest instrument nu ar fi putut fi identic cu acea faimoasă vioară, care a trecut prin linia János Bolyai–Demeter Stefani–Gergely Bolyai–Gáspár Bolyai–Dr. Adolf Kein–Ottó Kein–Leona Kein–Mariette Kein–Marietta Pfundtner, ci era unul diferit. (De remarcat că în familia Bolyai nu numai lui János era pasionat de muzică, și nu numai el avea vioară.)

În orice caz, aceste idei oferă o rază de speranță că poate vioara lui János Bolyai nu a fost pierdută, poate va fi găsită într-o bună zi. Ce s-a întâmplat cu vioara după 1938, nu se știe. Din păcate, József Jelítai a murit câțiva ani mai târziu, în 1944, în circumstanțe nefericite, dar probabil nu exact așa, cum s-a înregistrat oficial în certificatul său de deces.

Concluzie

Fără îndoială vioara lui János Bolyai ar putea fi o comoară unică, dacă ar fi găsită. Ar fi minunat să se poată cânta la ea la anumite ocazii remarcabile, precum aniversarea de anul trecut a celor 200 de ani de la trimiterea acelei scrisori a lui János către tatăl său. Dar, din nefericire, nu știm unde se află. Cu toate acestea, ar merita să continuăm cercetările și la Timișoara. Ar trebui să căutăm urmașii în viață ai familiei Pfundtner. Știu că Marietta Pfundtner a murit în vara anului 1949. Ce s-a întâmplat apoi cu vioara, nu știm.

Ar trebui luate în evidență toate viorile lui Andreas Thier din lume, precum și cele făcute de Leidolff aflate în muzee, colecții private, eventual scoase la licitații. József Jelítai și-a notat un număr pe care l-a văzut scris pe vioară (evident, numărul rămâne de verificat). Această informație ar putea fi un indiciu important în identificare. Poate... Poate într-o zi va apărea totuși vioara lui János Bolyai.

Bibliografie

- [1] Benkő András: *A Bolyaiak zeneelmélete*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975.
<https://mek.oszk.hu/04800/04814/04814.pdf>
- [2] Bolyai János hegedűje, *Magyar Polgár* (Cluj), 1903. 03. 03. Articolul a mai apărut în: *Székely Lapok* (Târgu Mureș), 1903. 03. 03., *Székely Nemzet* (Sfântu Gheorghe), 1903. 03. 06., *Budapesti Hírlap*, 1903. 02. 21., *Pesti Napló*, 1903. 02. 28.
<https://digiteka.ro/publikacio/magyar-polgar-kolozsvar/1903/21085>
- [3] Gyarmati Béla: Jelítai (Woyciechowsky) József (1889–1944). In: *Jelítai Woyciechowsky József (1889–1944) matematikatörténész, csillagásztörténész, egyetemi magántanár rövid életrajza és tudománytörténeti publikációinak bibliográfiája*. Editor: Gazda István. A Magyar Tudománytörténeti Intézet Tudományos Közleményei 49. Budapest, 2015. Manuscris.
http://real.mtak.hu/19913/1/gazda_jelitai.pdf
- [4] Horváth László: Hol található Bolyai János hegedűje? (Jegyzetek), *A Hét*, București, 1982. 04. 23.
<https://digiteka.ro/publikacio/a-het/1982-xiii-efolyam/27944>
- [5] Lakatos István: *Zenetörténeti írások*, Editura Kriterion, București, 1971.
- [6] Nagy Ferenc: Hova lett Bolyai hegedűje? *Új Szó*, Timișoara, 1991. 03. 28.
- [7] Oláh-Gál Róbert: Szemelvények Bolyai Jánosnak Marosvásárhelyen eltöltött éveiből. In. *A tér úttörője*, Editura Mentor, Târgu Mureș, 2003.
- [8] Sebestyén Mihály: A hegedű utóélete, *Népújság*, Târgu Mureș, 2017. 07. 02.
- [9] Szabó Péter Gábor: Újabb adatok Bolyai János hegedűjének sorsáról, *Népújság*, Târgu Mureș, 2019. 09. 06. <https://www.e-nepujasg.ro/articles/ujabb-adatok-bolyai-janos-hegedujenek-sorsarol>
- [10] Szabó Péter Gábor: Bolyai hegedűje. Radio Timișoara. App. Box. 2023. 11. 04. Înregistrare.
<https://app.box.com/s/5ynl74fu00jzu3h0fk2m6tu6czqmmmlrm>